

आर्थिक विकासात महिलांचे योगदान – एक अर्थशास्त्रीय दृष्टी

प्रा.डॉ. श्रीकृष्ण बी.बोडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

रा.सु.बिडकर महाविद्यालय

हिंगणघाट, जी.वर्धा

मोब.न.-९४२३४२१०५१

ईमेल- shreyashribhavan@gmail.com

सारांश:

आपल्या समाजात स्त्रिया त्यांच्या जन्मापासून ते आयुष्याच्या शेवटपर्यंत विविध महत्त्वाच्या भूमिका बजावत असतात. आधुनिक समाजात कुशल कामगारांमध्ये सर्व भूमिका आणि घरकाम करूनही स्त्री हि कमकुवत आहे कारण पुरुष प्रधान संस्कृती समाजात सर्वात मजबूत आहे. शासनातर्फे समाजात अनेक जनजागृती कार्यक्रम, नियम, कायदे करूनही त्यांचे आयुष्य माणसापेक्षा स्त्री चे आयुष्य अधिक गुंतागुंतीचे असते. मुलगी, नात, बहीण, सून, पत्नी, आई, सासू, आजी इत्यादी रूपात तिला स्वतःची आणि कुटुंबातील सदस्यांची काळजी घ्यावी लागते. स्वतःच्या, कुटुंबाच्या आणि देशाच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी बाहेर पडून नोकरी, व्यवसाय करावाच लागतो. आधुनिक भारतीय समाजात स्त्रिया खरोखरच पुढे आहेत जर आपण त्यांची प्राचीन काळाशी तुलना केली तर आणि जर आपण महिला सक्षमीकरणाबद्दल बोललो तर आपण असे म्हणू शकतो की प्रत्यक्षात महिला सर्वच क्षेत्रात सक्षम दिसत आहेत. प्रस्तुत शोधपत्रात आजच्या आधुनिक काळात सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने महिलांचे काय योगदान आहे याविषयी चर्चा करण्यात आलेली आहे.

सूचक शब्द – महिला सक्षमीकरण, आर्थिक, सामाजिक,

उद्देश्य :

- वर्तमान काळात आर्थिक विकासात महिलांचे स्थान अभ्यासणे.
- वर्तमान काळात सामाजिक विकासात महिलांचे स्थान अभ्यासणे.
- महिला सक्षमीकरण संकल्पना अभ्यासणे
- एकंदरीत राष्ट्रविकासात महिलांचे स्थान व भूमिका अभ्यासणे

प्रस्तावना:

भारतीय समाजात प्राचीन काळापासून महिलांना देवी मानलं जातं पण त्यांना देवी मानून तशी वागणूक दिली जात नाही हेही खरं आहे. त्यांच्याशी अनेक वर्षांपासून वाईट वागणूक दिली जात आहे आणि पुरुषांच्या इच्छा पूर्ण करण्यासाठी त्यांचा वापर केला जात आहे. समाजात महिला सक्षमीकरण होण्यासाठी तिला देवी मानणे पुरेसे नाही. तथापि, महिला सक्षमीकरण घडवून आणण्यासाठी सकारात्मक निरंतर प्रयत्न आणि पुरुष आणि महिला दोघांचा सहभाग आवश्यक आहे. स्त्रिया प्रत्येकाच्या जीवनात मोठी भूमिका बजावतात ज्यांच्याशिवाय आपण

जीवनाच्या यशाची कल्पना करू शकत नाही. या ग्रहावरील जीवन यशस्वीपणे चालू ठेवण्यासाठी ते अत्यंत जबाबदार आहेत. पूर्वी त्यांना फक्त बायका आणि माता म्हणून वागणूक दिली जात होती, ज्यांना स्वयंपाक, घर साफ करणे आणि संपूर्ण कुटुंबातील सदस्यांची एकटीने काळजी घ्यावी लागत असे. पण, आता परिस्थिती सुधारली असल्याने त्यांनी कुटुंब आणि मुलांशिवाय अनेक उपक्रमांमध्ये भाग घेण्यास सुरुवात केली आहे. आपण असे म्हणू शकतो की स्त्रियांना पूर्वीपेक्षा जास्त स्वातंत्र्य आहे, परंतु बऱ्याच बाबतीत ते खरे नाही कारण समाजात अजूनही पूर्वग्रह कायम आहे. अनेक ठिकाणी आजही महिलांना हीन लिंग म्हणून वागणूक दिली जाते आणि त्यांना फक्त घरातील कामं सांभाळायला भाग पाडले जाते. समाजातील काही स्त्रिया कुटुंबाच्या जुन्या परंपरांचे पालन करण्यास प्राधान्य देतात आणि गृहिणी आणि आई म्हणून पारंपारिक स्त्री भूमिका स्वीकारतात. महिलांनी त्यांच्या घरातील भूमिकेसह त्यांच्या समाज आणि देशाप्रती असलेल्या त्यांच्या भूमिका लक्षात घेणे आवश्यक आहे जे सतत प्रयत्न, लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरणाद्वारे शक्य आहे. लोक त्यांच्या वर्तनात आणि विचारांमध्ये महिलांचे हक्क आणि सक्षमीकरणासाठी अधिक पुढे होत आहेत.

महिला सबलीकरण:

महिला सक्षमीकरणाची व्याख्या अगदी सोप्या शब्दात करता येते की ती महिलांना शक्तिशाली बनवते, ज्यामुळे ती तिच्या जीवनाशी संबंधित प्रत्येक निर्णय स्वतः घेऊ शकते आणि कुटुंब आणि समाजात चांगले जगू शकते. महिला सक्षमीकरण म्हणजे त्यांना समाजात त्यांचा खरा हक्क मिळवून देणे. दुसऱ्या शब्दांत - महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारणे. जेणेकरून त्यांना रोजगार, शिक्षण, आर्थिक प्रगतीच्या समान संधी मिळतील, जेणेकरून त्यांना सामाजिक स्वातंत्र्य आणि प्रगती मिळेल. हाच मार्ग आहे ज्याद्वारे स्त्रिया पुरुषांप्रमाणेच त्यांच्या प्रत्येक आकांक्षा पूर्ण करू शकतात.

भारतीय आर्थिक विकासात महिलांचा सहभाग :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिलांचा मोठा वाटा आहे. कृषी कार्य आणि उच्च बचत दर उत्पादनासह विविध आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये महिला महत्त्वाची भूमिका बजावतात. भारताचा विकास दर अलीकडे पर्यंत उच्च होता आणि हे बचत आणि भांडवल निर्मितीचा उच्च दर यामुळे आहे. भारतातील बचतीचा दर GDP च्या 33 टक्के आहे, ज्यामध्ये 70 टक्के घरगुती बचत आणि 20 टक्के खाजगी क्षेत्रातील बचत आणि 10 टक्के सार्वजनिक क्षेत्रातील बचत आहे. बचत, उपभोग-वृत्ती आणि पुनर्वापर-प्रवृत्ती या बाबतीत भारताची अर्थव्यवस्था महिला-केंद्रित आहे यात शंका नाही. कृषी उत्पादनातील महिलांचा सरासरी सहभाग एकूण श्रमाच्या 55 टक्के ते 66 टक्के इतका असण्याचा अंदाज आहे. दुग्धउत्पादनात महिलांचा सहभाग एकूण रोजगाराच्या ९४ टक्के आहे. वन-आधारित लघुउद्योगांमध्ये कार्यरत एकूण कामगारांपैकी 54 टक्के महिला आहेत. ग्रामीण महिलांना श्रमाच्या बाबतीत दुहेरी भूमिका बजावावी लागते. एकीकडे कुटुंबाच्या अन्न आणि इतर गरजा भागवणे ही त्यांची भूमिका असते, तर दुसरीकडे गरज पडेल तेव्हा त्यांना शेतीच्या कामात मदत करावी लागते. श्रमिक क्षेत्रात शहरांमध्ये राहणाऱ्या महिलांची भूमिका वेगळी आहे. काम करणाऱ्या महिला आणि घरगुती महिला अशा दोन श्रेणी आहेत. अर्थव्यवस्थेतील माहिती तंत्रज्ञानाचा वापरकर्ता म्हणून महिलांची भूमिका दिवसेंदिवस विस्तारत आहे. एअरलाइन्स हे एक मोठे सेवा क्षेत्र आहे ज्यामध्ये महिलांना चांगले व्यक्तिमत्व, संवाद कौशल्य आणि संगणक योग्यता यासह प्राधान्य दिले जाते. बँकिंग तंत्रज्ञानाद्वारे क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, एटीएम, वेस्टर्न मनी ट्रान्सफर, टेलर सिस्टीम

आणि ई-बँकिंग सिस्टीम वेगाने विकसित झाल्या. स्त्रिया ही कामे कॉम्प्युटर ऍप्लिकेशन्सद्वारे शक्य करत आहेत. त्याचप्रमाणे शैक्षणिक क्षेत्रात आयटीच्या माध्यमातून महिलांसाठी संधी वाढल्या आहेत. मोबाईल फोन, इंटरनेट आदी सुविधांबरोबरच इतर सेवांमध्येही महिलांची मागणी प्रचंड वाढत आहे. वैद्यकीय प्रतिलेखन सेवा क्षेत्र गेल्या काही वर्षांत उदयास आले आहे. हे प्रामुख्याने महिलांचे उपचार आणि संबंधित वैद्यकीय परिस्थिती स्पष्ट करते. ई-पुस्तके, ई-नियतकालिके, ई-प्रकाशन आणि वेब डिझाईनमधील नवीन करिअर सध्याच्या परिस्थितीत लोकप्रिय आहेत जेथे महिलांची संख्या आणि भूमिका वेगाने वाढली आहे. थर्ड बिलियन इंडेक्स अहवालात असे म्हटले आहे की जर महिलांचा रोजगार दर पुरुषांच्या रोजगाराच्या दराच्या बरोबरीचा असेल तर भारताचा जीडीपी 27 टक्क्यांनी वाढू शकतो. हे ज्ञात आहे की संयुक्त अरब आणि इजिप्त सारख्या विकसनशील अर्थव्यवस्था महिला आणि पुरुषांसाठी समान रोजगार दर आणून त्यांचा GDP अनुक्रमे 42 आणि 34 टक्क्यांनी वाढवू शकतात. कमी-अधिक प्रमाणात विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थेबाबतही असेच घडू शकते. महिलांचा रोजगार दर पुरुषांच्या रोजगार दराच्या समान पातळीवर आणल्यास अमेरिकेची अर्थव्यवस्था 5 टक्के आणि जपानची अर्थव्यवस्था 9 टक्के दराने वाढू शकते.

समस्या:

अर्थव्यवस्थेच्या दाराबाहेर उभ्या असलेल्या भारतीय महिलांच्या स्थितीवर भाष्य करताना अहवालात असे म्हटले आहे की “बहुसंख्य भारतीय महिलांना पुरेशा आरोग्य सुविधा, सामाजिक सेवा, वाहतूक आणि दर्जेदार शिक्षण नाही. जर आपली महिला लोकसंख्या आर्थिकदृष्ट्या मजबूत करायची असेल तर या मूलभूत समस्या सोडवल्या पाहिजेत. भारतातील प्राथमिक आणि माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणात सुधारणा करण्यावर बराच भर देण्यात आला असला तरी, भारतातील उत्पादन क्षेत्र झपाट्याने वाढत आहे आणि त्यासाठी व्यावसायिकदृष्ट्या कुशल लोकांची आवश्यकता आहे, तर देशाची शिक्षण व्यवस्था अशा प्रकारे नाही आहे. 11 व्या पंचवार्षिक योजनेतील महिला सक्षमीकरणावरील कार्यगटाच्या मते, जागतिकीकरणाचा महिलांवर विपरित परिणाम झाला आहे. जागतिकीकरण आणि अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणाच्या वाढत्या प्रवृत्तीमुळे आणि सेवांच्या खाजगीकरणाच्या वाढत्या प्रवृत्तीमुळे स्त्रिया एकत्रितपणे मागे राहिल्या आहेत आणि त्यांच्या यशाचा लाभ मिळवण्यात त्या अपयशी ठरल्या आहेत, असे या अहवालात नमूद करण्यात आले आहे. नवीन आणि इतर उदयोन्मुख क्षेत्रात महिलांना मुख्य प्रवाहात आणणे अत्यावश्यक आहे. यासाठी संबंधित क्षेत्रात प्रशिक्षण आणि कौशल्ये आवश्यक असतील, यामुळे महिलांना या क्षेत्रात व्यावसायिक शिक्षण आणि रोजगारासाठी प्रोत्साहन मिळेल. यासाठी महिलांना शहरे आणि महानगरांमध्ये कामासाठी येण्यास प्रोत्साहन देणेही आवश्यक आहे. तसेच कामाच्या ठिकाणी सुरक्षित निवास आणि लिंगमुक्त सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक असेल.

बचतगट:

गेल्या दोन दशकांत भारताच्या ग्रामीण भागात बचतगट काम अतिशय वेगाने वाढले आहे. आज देशात पैसे वाचवण्याचे आणि दुप्पट करण्याचे अनेक मार्ग आहेत. एकट्या शेअर मार्केटमध्ये एका दिवसात करोडोंचा खेळ खेळला जातो. पैशांचा ओघ वाढल्याने शहरी जीवनमान उंचावले आहे. पण ही आर्थिक सत्ता एका विशिष्ट वर्गासाठी आहे. आजही ग्रामीण भागातील परिस्थिती दयनीय आहे. आजही मोठी लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगत आहे. कर्जामुळे भूमिहीन आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा क्रम सुरूच आहे. मजुरांना

दोन वेळची भाकरी मिळवण्यासाठी कष्ट करावे लागतात. सावकाराच्या कर्जांमुळे घरचा माणूस दुबळा झाला तर. घरची परिस्थिती सुधारण्यासाठी महिलांना पुढे यावे लागेल. अशा महिलांना बचत गटांनी प्रगतीचा मार्ग दाखवला. बचत गटांचे कार्य बँका, मुद्रा संस्था, सोसायट्या यांच्यापेक्षा बरेच वेगळे असते. दहा ते बारा महिलांनी एकत्र येऊन बचत गट सुरू केला. ती दर महिन्याला ठराविक रक्कम जमा करते. गटातील कोणत्याही महिलेला कर्ज हवे असल्यास ते या पैशातून दिले जाते आणि त्यावर किती टक्के व्याज आकारायचे हे देखील गटातील महिला एकत्रितपणे ठरवतात. त्यामुळे व्याजदर खूपच कमी आहे. व्याजाच्या स्वरूपात मिळणारी रक्कम म्हणजे बचत गटातील महिलांना फायदा होतो. वरवर साध्या वाटणाऱ्या बचतगटामुळे ग्रामीण महिलांच्या जीवनात नवी क्रांती घडली.

सामाजिक स्थिती :

मध्ययुगीन भारतात ब्रिटिश राजवट प्रस्थापित झाल्यानंतर, समाज सरंजामी युगातून औद्योगिक युगात प्रवेश करतो. या काळात उद्योगांचा विस्तार सुरू झाला. हाताऐवजी यंत्रांद्वारे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाले. कारखान्याची निर्मिती प्रक्रिया सुरू झाली. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम असा झाला की स्त्रिया उत्पादन कार्यात कमी पडत गेल्या. जोपर्यंत मालाचे उत्पादन हाताने होत होते, तोपर्यंत यामध्ये महिलांचा सहभाग तुलनेने जास्त होता, परंतु जेव्हा कारखान्यात यंत्रांद्वारे उत्पादन सुरू झाले, तेव्हा महिलांना आपले पारंपरिक काम सोडून कारखान्यात जाणे कठीण झाले. त्याच वेळी औद्योगिक समाजाची उत्पादन प्रक्रिया विकसित आणि विशेष आहे आणि त्यासाठी विशेष प्रशिक्षण आवश्यक आहे. सामाजिक नियम आणि बंधने झुगारून महिलांसाठी अशा प्रकारचे प्रशिक्षण मिळवणे कठीण होते. त्यामुळे औद्योगिक अर्थव्यवस्थेतील महिलांचा सहभागही अत्यंत मर्यादित आणि संकुचित झाला. शेतीमध्ये गुंतलेल्या महिलांच्या आर्थिक भूमिकेचा संबंध आहे, तो देखील तुलनेने घसरला. नवीन जमिनीची व्यवस्था जी जमीनदारी किंवा रयतबारी प्रणाली म्हणून ओळखली जाते. या व्यवस्थेत जमीनदार केवळ कर गोळा करण्याचे काम करत नाही तर तो जमिनीचा कायदेशीर मालकही बनला. सामान्यतः, जातीच्या उच्च आणि नीचतेनुसार जमीन-मालकीचे हक्क वाटले गेले. कोणत्याही लोकसंख्येची सामाजिक स्थिती त्याच्या आर्थिक स्थानाशी खूप जवळून संबंधित असते. आर्थिक परिस्थिती म्हणजे आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होण्याची संधी, अधिकार आणि भूमिका. महिलांची आर्थिक स्थिती हा समाजाच्या विकासाचा एक महत्त्वाचा निर्देशांक मानला जातो, परंतु याचा अर्थ असा नाही की सर्व प्रकारच्या विकास प्रक्रियेमुळे महिलांची आर्थिक स्थिती सुधारते. स्त्रियांच्या क्रियाकलापांवर अशा सामाजिक वृत्ती आणि संस्थांचा प्रभाव पडतो ज्या विशिष्ट काळ आणि ठिकाणी कोणत्याही सामाजिक विचारसरणीचे उत्पादन असतात. ही सामाजिक विचारधारा वेगवेगळ्या प्रकारच्या आर्थिक विकासाच्या पातळीवर भिन्न आहे. उदाहरणार्थ, विकासाच्या एका विशिष्ट टप्प्यावर कार्य करण्याची क्षमता उच्च सामाजिक स्थितीचे सूचक असू शकते. विकासाच्या दुस-या टप्प्यात, जेव्हा समाज असमान वर्गांमध्ये विभागला जातो, तेव्हा कामाच्या ठिकाणी आराम हा सामाजिक स्थितीचा निर्देशांक बनतो. लैंगिक असमानता समाजरचनेच्या विविध क्षेत्रांत प्रचलित असली तरी तिचे स्वरूप आर्थिक जीवनात दिसून येते, इतर क्षेत्रांत नाही. स्वातंत्र्योत्तर भारतात महिलांच्या आर्थिक सहभागाचे नवे आयाम विस्तारले आहेत. एकीकडे संविधानाने समानतेचा अधिकार देऊन लिंगाच्या आधारावर असलेली विषमता तत्त्वतः नाहीशी केली आहे, तर दुसरीकडे विकासासाठी, विशेषतः महिलांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक विकासासाठी अनेक विशेष कार्यक्रम स्वीकारले आहेत. या

कार्यक्रमांव्यतिरिक्त रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आहेत. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर महिलांना आर्थिक शक्ती आणि स्वातंत्र्यासाठी नवीन वातावरण उपलब्ध झाले. महिलांच्या स्थितीतील सुधारणांमुळे देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणांचा अर्थही बदलला आहे. इतर विकसनशील देशांच्या तुलनेत आपल्या देशातील महिलांची स्थिती खूपच चांगली आहे. महिलांची परिस्थिती पूर्णपणे बदलली आहे असे आपण म्हणू शकत नसलो तरी पूर्वीच्या तुलनेत या क्षेत्रात बरीच प्रगती झाली आहे. आजच्या स्पर्धात्मक युगात महिला त्यांच्या हक्कांबाबत पूर्वीपेक्षा अधिक जागरूक आहेत. स्त्रिया आता त्यांच्या व्यावसायिक जीवनाबद्दल (सामाजिक, राजकीय, आर्थिक) अधिक जागरूक झाल्या आहेत ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या कौटुंबिक आणि दैनंदिन कामाशी संबंधित खर्च सहज भागवता येईल. लोकशाही आणि मतदानाशी संबंधित कामात महिला आता खूप चांगले काम करत आहेत, त्यामुळे देशातील प्रशासकीय यंत्रणा सुधारत आहे. प्रत्येक क्षेत्रात महिलांचा सहभाग दिवसेंदिवस वाढत आहे. उदाहरणार्थ, मतदानाच्या दिवशी आपल्याला मतदान केंद्रावर पुरुषांपेक्षा महिलांची संख्या जास्त दिसेल. इंदिरा गांधी, विजयालक्ष्मी पंडित, अँनी बेझंट, महादेवी वर्मा, सुचेता कृपलानी, पीटी उषा, अमृता प्रीतम, पद्मजा नायडू, कल्पना चावला, राजकुमारी अमृत कौर, मदर तेरेसा, सुभद्रा कुमारी चौहान, इत्यादी काही नावे आहेत ज्यांनी त्यांना अर्थ दिला. महिलांचे जीवन बदलले आहे. आज महिला सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शिक्षण, विज्ञान अशा विविध क्षेत्रात मुलगी, आई, बहीण, पत्नी म्हणून सेवा करत आहेत. तिच्या व्यावसायिक आयुष्यासोबतच ती तिच्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्याही उत्तम प्रकारे पार पाडत आहे. महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी हे सर्व करूनही त्यांच्या मानसिक आणि शारीरिक छळाशी संबंधित बातम्या कुठे ना कुठे ऐकायला मिळतात.

समारोप:

भारतीय समाजात अनेक शतकांपासून स्त्री-पुरुष असा भेदभाव केला जात आहे. लहानपणापासूनच मुलींना शिकवले जाते की, त्यांना मोठे होऊन स्वयंपाकघर सांभाळायचे आहे, कुटुंब सांभाळायचे आहे. पण आता परिस्थिती पूर्णपणे बदलली आहे आणि प्रत्येक क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढल्याने सनातनी विचारसरणीला तडा गेला आहे आणि सामाजिक परिवर्तनाचा पाया रचला गेला आहे. यामध्ये कुटीर उद्योगांनीही महत्त्वाची भूमिका बजावली असल्याने महिलांना पुढे येण्याचा मार्ग मोकळा झाला आहे. जगातील 188 अर्थव्यवस्थांमध्ये महिला श्रमशक्तीच्या बाबतीत भारताचा क्रमांक 170 वा आहे. भारतात 27 टक्के महिला काम करतात. नव्या युगानुसार महिलांच्या स्थितीतही बदल होण्याची शक्यता आहे. देशाच्या सेवा क्षेत्रात महिला आपला जास्तीत जास्त वाटा उचलण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. सामाजिक क्षेत्र असो कि आर्थिक, प्रत्येक क्षेत्रात महिला आघाडीवर आहेत आणि विकासात महत्वपूर्ण योगदान देताना दिसत आहेत.

संदर्भ सूची :

- गुप्ता कमलेशकुमार- महिला सक्षमीकरण, बुक एन्क्लेव, जयपूर
- डॉ. जोशी जयंत – व्यावसायिक उद्योजक, सुगावा प्रकाशन, पुणे
- B. Meleswari (2010): 'Micro-Finance and Women Empowerment' Serials Publications, New Delhi, 2010.
- G. Krishna Rama (2010): 'Microfinance In India A Tool For Women Employment', Manglam Publications, Delhi, 2010